

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.2.14

Тетяна Комарова, к. політ. н.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

ТОТАЛІТАРИЗМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Tetiana Komarova, PhD in Political Science

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7243-249X>

V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

TOTALITARIANISM AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON IN THE INFORMATION EPOCH

The theoretic-methodological problems of understanding of totalitarianism as a socio-cultural phenomenon are considered in the article. Special attention is paid to the differentiation of categories «totality» and «totalitarian» in the socio-cultural field of West European and non-western types of societies. Not only the practical forms of the totalitarian regimes are analyzed but also their possible modern mutations, totalitarian tendencies, connected to becoming of informative civilization. The nature of power shows a high level of static nature, while instruments of power, its explication in social structures, and institutions are dynamically acquiring new qualities. It is determined that the modern stage of human development is characterized by a high level of conflict, an increase in crisis contradictions as a specific feature of the transitional era. The main challenge consists of a dynamic formation of the new quality of the entire system of social relations, which could be stable. The author considers power primarily through the ability to produce and control axiological meanings (cultural and value codes) in society.

Keywords: totality, totalitarian, power, political regime, socio-cultural phenomenon, information epoch.

Актуальність теми дослідження. Серед історичних подій ХХ сторіччя важливе місце належить становленню й краху тоталітарних політичних режимів. Загибель радянської системи значною мірою деактуалізувала тоталітарну тематику. Однак розвиток сучасного світу свідчить про передчасність подібного висновку. На те є кілька причин. По-перше, спадок радянського періоду історії українського суспільства ще й досі чинить вплив на сьогодення. По-друге, дослідження тоталітарного феномена є важливим для розробки концепцій і моделей переходу від тоталітаризму до демократії. По-третє, у світі ще є території, де діє тоталітарна політична модель. І нарешті, особливу увагу привертають нові прояви тоталітарного феномена. Тоталітаризм як соціокультурний феномен у епоху глобалізації та переходу більшості постіндустріальних країн до якості інформаційного суспільства виявляє достатньо високу ступінь адаптації та трансформації, набуває нових форм. Однак важливим є те, що його змістовні стрижні (особливо стосовно аксіологічних смислів) зберігають сталість. Загроза, на нашу думку, полягає у тому, що за новими формами (відповідними можливостям інформаційної епохи) людство, вже у глобальному вимірі, може спокійно вповзати у тоталітарні смисли, зовсім того не помічаючи.

Ступінь розробки. Тоталітарні ідеї, зміст яких полягає у необхідності цілковитого підкорення частини цілому, індивіда – державі, сягають корінням глибокої давнини (від Геракліта Ефеського, Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Г. Бабефа, Ж.-Ж. Руссо до Г. Гегеля, К. Маркса, Ф. Ніцше). Після Другої світової війни почалося фундаментальне наукове опрацювання теорій тоталітаризму як феномена і як реального політичного режиму (Х. Арндт, З. Бжезинський, К. Фридрих, Р. Арон, Ф. Хайек, К. Поппер, А. Безансон, Ч. Ендрейн, С. Серебряний, Ю. Ігрицький, та інші). Проте теоретико-методологічні проблеми розуміння тоталітаризму як соціокультурного феномена в інформаційну епоху потребують свого більш глибокого осмислення і системного розгляду з боку філософів і політологів. Отже, **метою статті** є з'ясування змісту поняття «тоталітаризм» саме в інформаційну епоху, розкриття кумулятивних можливостей цього феномена.

Виклад основних положень. «Тотальність» як соціокультурний і психологічний феномен впродовж тисячоліть історії людства відчувалась як природний стан людиною, насамперед, традиційних, архаїчних суспільств. У ХХ столітті «тотальність», набуває своє «alter-ego» у «тоталітарності» політичних режимів. Прояви тотальності у попередні часи можуть здаватися нам безжальними, з точки зору сучасної людини. Однак слід зауважити, що є очевидна різниця між «тотальністю» й «тоталітарністю», оскільки остання саме як феномен ХХ століття є боротьбою системного політико-державного примусу із людиною, яка усвідомила своє «Я», саморефлексує через погляд на себе з боку як на іншого. Така людина здатна на усвідомлений опір і намагання захистити автономію своєї особистості. Тоталітаризм, таким чином, видається нам зворотним («темним») боком природного потягу людства до свободи. Практично-політичні та соціокультурні успіхи ліберального поштовху до захисту особистості від будь-якого свавілля обертаються поживним підґрунтям для становлення тоталітарного феномена. Перед тим, як надати на користь цього твердження кілька аргументів, вважаємо важливим згадати таке зауваження Р. Арона в «Есе про свободи»: «За іронією історії, чи не виявилась власне політична свобода уявною подобою такої, бо людина індустріального суспільства не знає більше, що означає свобода, яка нині пригноблена або раціональністю колективної ефективності, або владою комерції, що використовує у своїх інтересах загальне тяжіння до розваг та споживання?»¹. По-перше, саме особистість, яка гостро переживає усіляке зазіхання цілого на свою свободу, на своє «Я», на своє право бути не таким, як усі та здатна відкинути те, що пропонується їй традицією, ритуалом, звичаєм – актуалізує появу «тоталітарності» у своєму ментальному просторі. «Тоталітарність» як намагання нівелювати людську особистість набуває «життя» саме за умов антитези прометеївській боротьбі людини за своє право відстоювати свою несхожість із встановленими стандартами, праву на власне «Я».

Пригнічення – «тоталітарність» не є природним вже тому, що навіть за часів найлютіших намагань відповідних політичних режимів поневолити та перекрутити свідомість людини, остання не втрачала розуміння певної штучності, неприродності взаємин держави із особистістю та суспільством. Тобто наявність «антидоту» від тоталітаризму в особистості, що здатна на самоідентифікацію своєї свободи у суспільному просторі, не дала цілком розчинити її. По-друге, «взаємозумовленість свободи та тоталітарності» доводить зростання витонченості методів і політико-системного оформлення поневолення в умовах становлення реальних тоталітарних режимів. Неспроможність попередніх методів панування забезпечити повний контроль над людиною, для якої свобода є ознакою її «самості», призводить до вдосконалення політико-державницьких технологій примусу із стратегічним завданням перекручення та понівечення самовизначеної свідомості. Як відомо, сутнісною рисою тоталітаризму є втручання у ментальний простір не лише суспільства, а й окремої особистості: намагання створити людину-гвинтик. Отже, із особистістю, що вже усвідомила свою «самість» та цінність і веде боротьбу, тоталітарна машина системного поневолення.

Наше припущення полягає в тому, що розвиток вільної особистості вочевидь не заперечує зростання тоталітарних тенденцій. Особливо тоді, коли гарантії цієї свободи укорінюються не у вдосконалення соціоментальних засад існування людини, а вважаються залежними від політико-управлінських та інституційних складових суспільної організації. Історія розвитку західноєвропейського цивілізаційного проекту доводить істотність наступної тези – парадоксу: саме західноєвропейська особистість, яка в якості опозиції своєму цивілізованому «громадянському» стану сприймала «азіатчину» з усілякими її дійсними й вигаданими страхіттями як взірць «безособистісності» та розгублення перед пануванням – саме ця «вільна особистість» у ХХ столітті виявилась втягнутою у жахи тоталітаризму. Європейська особистість з її ейфорійними очікуваннями ширих і швидких дарунків ліберальної демократії (або будь-якої іншої, за визначенням демократії, однак не менш спроможної створити належні умови для розвитку цієї особистості) надала світові приклади глобальних проектів поневолення людини задля остаточної раціоналізації суспільних відносин. При цьому ентузіастів з тоталітарним мисленням, як зазначає С. Кара-Мурза, «вистачає під будь-якими прапорами, навіть найдемократичнішими. У своїй впевненості, нібито їм надано право викорінювати вади «відсталих» народів, вони легко скочуються до планів біологічної переробки «людського матеріалу»². На відміну від європейської, поневолена державою «безособистісна» «східна», «азійська» людина у жорстко-регламентованому просторі, не спромоглася очолити рух

¹ Арон, Р. (2005). *Эссе о свободах*. Москва: Праксис, 100.

² Кара-Мурза, С.Г. (2000). *Манипуляция сознанием*. Москва: Алгоритм, 15.

до тоталітаризму. Натомість європейській тоталітарній проєкт виявився ще й політико-агресивним для поширення, укорінення в інші ментально-просторові суспільства. Особливо плідною виявилась екстраполяція саме політико-управлінських та інституційних складових тоталітарних моделей на суспільства із наявністю високого потенціалу для поневолення суспільства владою.

Отже, розрізняючи «тотальність» та «тоталітарність», ми можемо диференціювати тоталітарні режими за характеристиками, які здебільше визначають те, що свідчить про наявну специфікацію. На західноєвропейському ментально-політичному тлі, на нашу думку, реалізувалися різновиди субстанціонального (автохтонного) тоталітаризму. Саме його найчастіше розрізняють у якості класичної моделі не лише із певними компонентами, а й чітко визначеними наслідками для суспільства. Незахідні соціополітичні проєкти, що характеризуються як тоталітарні, запозичили соціополітичні форми організації влади, політико-режимні складові (особливо формально-інституціонального типу) з класичного тоталітаризму. Однак алгоритм дії цих режимів дещо інший, а відтак і наслідки для суспільства трансформації, певно, також будуть підкорятися іншому алгоритмові. Тоталітарні проєкти, таким чином, у незахідних суспільствах ми можемо визначити як екстраполяційні. Коли зразок західного суспільства уявляється завершеним, цілісним, таким, що охоплює першооснови соціального буття та з них і проростає, незахідні проєкти реалізуються шляхом вдосконалення формально-політичних, інституційних компонентів державного управління.

Сьогодні модернізація здебільше сприймається як наближення розвитку різноманітних суспільств до певного, західноєвропейського взірця, причому з чітко визначеними вимогами стосовно економічної, політичної, соціальної, культурної сфер. Глобалізація та формування структур інформаційного суспільства значною мірою сприяють підтриманню саме цього вектора як ключового та доленосного у сучасному світі. Копіювання шляху розвитку може обернутися не лише локальними, регіональними, соціальними кризами і катастрофами, а й глобальними проблемами людства. Стосовно сучасних тоталітаризмів екстраполяційного типу можливо логічно вивести таку тезу: намагання відтворити, скопіювати досвід модернізації призведе до появи типологічного клону особистості «западницького типу» (вислів О. Зинов'єва) та, відповідно, до зрощування клону субстанціонального тоталітаризму із можливим його відповідним поваленням (ось чому і досі, наприклад, китайське суспільство тоталітарного типу показує достатній рівень стабільності). Звісно, що копія-клон не відповідатиме у цілому базовій моделі, тому й для дослідження тоталітаризмів незахідного типу необхідна розробка автентичного теоретико-методологічного підходу.

Мабуть, китайському політичному режимові ще доведеться стати тоталітарним у західноєвропейському розумінні. Наголосимо, що у визначенні тоталітарності головує саме західноєвропейський підхід, у якому організоване одержавлення усього є істотною ознакою тоталітарності. На нашу думку, східна (китайська) традиція є переважно одержавленням тотальності суспільства, яке за багатьма ознаками не позбулося традиційних ознак. Не лише китайський, а й кубинський досвід свідчить про те, що тоталітарність у європейському розумінні не дозволяє певною мірою розкрити специфіку соціокультурного розвитку цих країн.

Політико-управлінські риси сучасного тоталітаризму, здається, загальновідомі. Не дивлячись на найжорстокіші намагання перетворити та, мабуть, у дечому «перетравити» суспільства, уражені цією хворобою, в європейському соціокультурному просторі тоталітарні проєкти були напрочуд легко та швидко зруйновані. Цей досвід демонструють італійське, німецьке і врешті решт радянське суспільство. Відмова від духовної несвободи, обтяженість її для людини були рушійною силою антитоталітарних проявів. Навіть, здавалося б пріоритетна роль зовнішнього впливу у поваленні режимів (особливо італійського та німецького), на нашу думку, не є істотною. Одним із суттєвих чинників, які сприяли поваленню відповідних політичних систем була неукоріненість їх у ментальному просторі. Вільна особистість, як підживлює тоталітарні політико-державницькі потенції, так і сама має у своїй структурі «антидот» проти тоталітаризму. Проблема полягає у тому, що руйнування політичних систем (тим більш ідентифікованих із певними політичними силами та їхніми лідерами) не означає повне викорінення тоталітарних імпульсів. Суспільства стабілізуються, пов'язуючи свої тоталітарні трагедії із персоніфікованим, конкретно визначеним злом. Однак, подолавши та поваливши ці моделі зла, вони не отримали запобіжника від рецидивів.

Як уже було зазначено, китайська модель, мабуть, суспільного розвитку ще відчує вади тоталітарності. Сьогодні у Китаї спостерігається досить високий рівень внутрішньополітичної стабільності, хоча методологія реформування виявляє наявні протиріччя. З одного боку, порівняно ліберальна економіка з елементами ринкового господарства у поєднанні з директивним державним

плануванням. З другого – тоталітарна політична система з обов'язковою державною ідеологією та керівною роллю однієї партії. Відповідно до етатистської конституційної моделі тоталітарних держав, у Китаї існує надмірне розширення предмету конституційного регулювання. По суті виключається сама можливість існування відносин, що не організуються та не контролюються державою. Слід погодитись із дослідником В.С.Чиркіним у тому, що зміни конституцій Китаю й навіть В'єтнаму наприкінці ХХ ст. не торкнулися їхнього соціального змісту – предмет конституційного регулювання залишився незмінним, типовим для вищезазначеної конституційної моделі¹.

Реформи початку 1980-х років лише надали поштовх процесам становлення у китайському суспільстві нової свідомості. Саме модернізація соціально-економічного гатунку закладає підґрунтя руйнації традиційної, неподільної з колективним ототожненням ідентифікації свого «Я» у світі. Модернізаційні процеси формують нове усвідомлення «Я» у світі – як особистості, що обтяжується як надмірною соціальною цілісністю, необхідністю беззаперечного дотримання свого соціального стану, традиції, ритуалу, так і диктатом загального одержавлення. Отже, вочевидь китайська модель тоталітаризму тривалий час поєднувала соціоментальну тотальність традиційних засад суспільства та політико-державний механізм західноєвропейського тоталітарного зразка епохи модерну. Існування традиційного стану особистості, підсиленого та викривленого прискороною модернізацією, додало додаткової стабільності політичному режимові екстраполяційного типу.

Для західноєвропейської моделі тоталітаризму є доречним твердження про те, що тоталітаризм являє собою специфічну спробу вирішення протиріччя (загострене переходом до індустріальної стадії) між ускладненою соціальною організацією та індивідуальною свободою. Прискорена модернізація на початку ХХ сторіччя із пріоритетним завданням індустріалізації виявилась надзвичайним викликом суспільствам як Росії, так і Німеччини. Відбулася руйнація традиційних зв'язків. Перед людиною постала проблема порушення звичного порядку речей, підвищених вимог індивідуальної відповідальності за свою долю. Однак оточуюче середовище, перш за все соціально-економічного характеру, не сприяло відчуттю стабільності входження людини до соціуму. Ситуація «втєчі від свободи» дуже рельєфно, як відомо, змальовано Е. Фроммом². Пріоритет масовидного, колективного під гаслом одержавлення виявився непоборним викликом для індивідуальної свободи особистості, що ще не зміцніла. Традиційна соціальна структура віднайшла своє інше нове життя у професійно-виробничому розподіленні суспільства на розряди – солдати, лікарі, вчителі, робітники тощо. Це, вочевидь, сприяло перетворенню людини на гвинтик у єдиній тоталітарній державі-фабриці.

Незахідні, екстраполяційні тоталітарні політичні режими насамперед запозичили політико-державницький механізм управління суспільством, при цьому донедавна соціокультурні та соціоструктурні складові не набували прискороної трансформації. Показовими є приклади Куби та Північної Кореї. Ці режими, хоча й відносяться до одного й того самого тоталітарного типу, проте мають свої особливості. Стосовно Куби слід зауважити, що керівництво, уособлене Ф. Кастро, визначалося із політичними пріоритетами на підґрунті геополітичного розкладу сил впливу на період другої половини ХХ сторіччя. Велике значення для остаточного рішення мала змістовна складова Кубинської революції. Сполучені Штати сприймалися суспільством як головна небезпека, як втілення поневолення народу, тому тотальність традиційного суспільства, не обтяжно для більшості набуло тоталітарних політико-державницьких рис. Цьому сприяло визначення геополітичної орієнтації на тоталітарного «великого брата» – Радянський Союз. Слід зазначити, що й сьогодні Куба є унікальним прикладом наявності відкритої суспільної та невідкритої підтримки політичного режиму, тому що він втілює сподівання та настанови пересічних кубинців – є антиподом політики колоніалізму.

Навпаки, політичний режим Північної Кореї змушений час від часу шантажувати Сполучені Штати та світове співтовариство ядерною загрозою. Це, на наш погляд, – прояв «формального» політико-державного тоталітаризму на тлі жорсткої диктатури клану Кімів³. Суспільство, що переживає традиційну тотальність, страждає від жорстоких заходів тоталітаризму, який як метод володарювання використовується правлячою елітою для зміцнення свого панування⁴.

¹ Чиркин, В.Е. (2003). *Конституционное право зарубежных стран*. Москва: Юристъ, 45.

² Фромм, Э. (1998). *Бегство от свободы*. Минск: ООО «Попури».

³ Эндрейн, Ч. (2000). *Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования*. Москва: Изд. Дом «ИНФРА-М», Изд-во «Весь мир», 122.

⁴ *История Кореи (Новое прочтение)*: учебник (2003). Москва: МГИМО, РОССПЭН, 353.

Інформаційна епоха, на нашу думку, не знімає проблему тоталітарних тенденцій, а навіть надає нових викликів. Це, так би мовити, новий виток вимог модернізації на більш високому рівні. Виникає питання, а чи не подібні умови модернізаційного виклику на межі тисячоліть тим, що були у Західній Європі у 1920-х роках та призвели до формування тоталітарних режимів? Чи впораються суспільства із новими викликами перед обличчям необхідності прискореної модернізації та адаптації до інформаційно-технологічних змін? Не меншу проблему, як видається, у плані підсилення тоталітарних інтенцій становить загроза своєрідної «безвідповідальності» суспільства, що не підготовані до адекватного сприйняття та соціально-екологічного впровадження новітніх суперсучасних технологій, які можуть нести як благо, так і суцільне зло.

Інформаційне суспільство багато хто з дослідників пов'язує із зростанням можливостей для реалізації індивідуальної свободи, із захистом приватності. Наприклад, у роботі американського дослідника Дж. Нейсбіта підтримується позиція щодо поширення можливостей для особистості¹. Однак є й досить критичні спостереження, які підсумовуються у роботі К. Мея. Він зазначає, що немає достатніх ґрунтовних засад стверджувати про однозначне зростання умов для свободи особистості; про кризу та занепад держави як ключового інституту суспільного регулювання; і про успіхи демократичної форми правління та щодо ейфорійного захоплення ідеєю електронної демократії майбутнього².

На нашу думку, загальновідомі тоталітарні проекти не обмежують поле вживання тоталітарних тенденцій у суспільну тканину сучасного світу. Звісно, що тоталітарні складові у суспільному бутті ми можемо знайти не лише у незахідних суспільствах. Деякі прояви політико-режимних соціокультурних характеристик навіть сучасних стабільних демократій свідчать про невичерпність проблеми тоталітарності. Отже, й інформаційна епоха дає нам приклади життєздатності тоталітарних тенденцій у всіх сферах соціального буття. Так, О. Зинов'єв стверджував, що «інформаційна економіка не є додатком до індустріальної, а є новою «тканиною», що пронизує всю економіку. При цьому соціально-економічний тип суспільства не змінюється. Більше того, він посилюється у своїй попередній якості, тобто розподіл благ і задоволення потреб у капіталістичному суспільстві залишається незмінним»³. Іншими словами, «сучасне західне (западнистське) суспільство, з економічної точки зору, є суспільство грошового тоталітаризму»⁴. У свою чергу Дж. Грей підкреслював процес відчуження між демократичним електоратом і політичними елітами у всіх західних розвинених державах (включаючи Сполучені Штати Америки). Останні десятиліття довели, що колишні комуністичні країни, що обрали за зразок своєї трансформації ліберальні демократії, «не зможуть втілити неоліберальну утопію»⁵. Більше того, наголошує він, крах ілюзій щодо Заходу, перш за все в Росії, викликав глибоку розгубленість серед прибічників лібералізму. Мабуть, доцільно згадати тут сумне пророкування Л. Мізеса щодо переоцінки лібералами як інтелектуальних можливостей пересічної людини, так і здатності еліти залучати своїх співгромадян на бік здорового глузду, тобто завжди бути прихильниками свободи особистості й підтримання соціальної гармонії. Згідно з Мізесом, порушення системи правильно усвідомлених інтересів, спотворення міжнародної системи розподілу праці та ресурсів (яка працює сьогодні лише на користь багатих країн) може призвести в майбутньому до економічного колапсу та духовної кризи Західну Європу⁶.

Висновки. Сьогодні є підстави стверджувати, що небезпека тоталітарних потенцій криється не тільки у суспільствах, які понад усе ставлять комфорт і соціальну стабільність, а й у впливі адептів «силового» глобалізму на систему міжнародних відносин і з їх претензіями на впровадження смислів універсалізму в межах усього світу. Велику загрозу становить розрив між розвитком сучасних технологій і ще багато в чому консервативним змістом суспільств, які опинилися у полі їх дії. Процес становлення інформаційних суспільств передбачає новий виток модернізації на більш високому рівні, а це в свою чергу несе нові загрози, пов'язані із необхідністю адекватної відповіді на ці (не завжди

¹ Нейсбит, Дж. (2003). *Мегатренди*. Москва: ООО Изд-во АСТ: ЗАО НПП Ермак, 228.

² Мей, К. (2004). *Інформаційне суспільство. Скептичний погляд*. Київ: К.І.С., 196-200.

³ Зинов'єв, А.А. (2003). *Запад*. Москва: изд-во ЭКСМО, 2003, 388.

⁴ Зинов'єв, А. А. (2003). *Запад*. Москва: изд-во ЭКСМО, 2003, 427.

⁵ Грей, Дж. (2003). *Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности*. Москва: Праксис, 80.

⁶ Мізес, Л. фон. (2006). *Всемогущее правительство: тотальное государство и тотальная война*. Челябинск: Социум, 400, 456.

передбачувані) виклики. Як показує практика, техніко-технологічні надбання людства формують, на жаль, сприятливі умови для втілення у життя найбільш рафінованих ідей, що здавались донедавна фантастичними. Інформаційна епоха надає людині, з одного боку, «надможливості», засновані на технологічному прогресі, а з іншого – вдосконалює форми та механізми підкорення унікальності особистості. Насамперед це стає можливим там, де картезіанський принцип «мислю, отже, існую», підмінюється на «споживаю, отже, існую».

References:

1. Aron, R. (2005). *Esse o svobodakh* [Freedom Essay]. Moscow: Praxis [in Russian].
2. Kara-Murza, S.G. (2000). *Manipulyatsiya soznaniyem* [Consciousness manipulation]. Moscow: Algoritm. [in Russian].
3. Chirkin, V.Ye. (2003). *Konstitutsionnoye pravo zarubezhnykh stran* [Constitutional law of foreign countries]. Moscow: Yurist. [in Russian].
4. Fromm, E. (1998). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom]. Minsk: OOO «Popuri». [in Russian].
5. Endrey, S.H. (2000). *Sravnitel'nyy analiz politicheskikh sistem. Effektivnost' osushchestvleniya politicheskogo kursa i sotsial'nyye preobrazovaniya* [Comparative analysis of political systems. Policy Effectiveness and Social Transformation]. Moscow: Izdatel'skiy Dom «INFRA-M», Izdatelstvo «Ves' mir». [in Russian].
6. *Istoriya Korei (Novoye prochteniye): uchebnik* [History of Korea (New Reading): Textbook] (2003). Moscow: MGIMO, ROSSPEN. [in Russian].
7. Neysbit, Dzh. (2003). *Megatrendy* [Megatrends]. Moscow: OOO Izdatelstvo «AST: ZAO NPP Yermak» [in Russian].
8. Mey, K. (2004). *Informatsiyne suspilstvo. Skeptychnyy pohlyad* [Information Society. A skeptical look]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
9. Zinov'yev, A.A. (2003). *Zapad* [West]. Moscow: Izdatelstvo EKSMO. [in Russian].
10. Grey, Dzhon. (2003). *Pominki po Prosveshcheniyu: Politika i kul'tura na zakate sovremennosti* [Enlightenment Wake: Politics and Culture at the Sunset of Modernity]. Moscow: Praxis. [in Russian].
11. Mizes, L. fon. (2006) *Vsemogushcheye pravitel'stvo: total'noye gosudarstvo i total'naya voyna* [Almighty government: total state and total war]. Chelyabinsk: Sotsium. [in Russian].